
ՀԱՅՈՑ ԱՐԱՍ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Հայոց թագավոր Աբաս Բագրատունու¹ (մահ. 953 թ.) վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում պահպանվել է սահմանափակ նյութ, ինչի հետևանքով նրա գահակալության շրջանի տարբեր փուլերի զարգացումները մնում են ստվերում: Առաջին հերթին անհայտ է, թե երբ և ինչպես է նա բազմում Հայոց գահին: Հայտնի է միայն, որ Աշոտ Երկաթ արքան (914-929) կարողացել էր մաքրել Հայաստանն Ատրպատականի ամիր Յուսուֆի (901-927) ասպատակ գորքերից և վերացնել Հայոց թագավորության ձևական կախվածությունն Արաբական խալիֆայությունից²: Ուստի 919 թ. եղբոր դեմ մահափորձ կազմակերպած և այդ իսկ պատճառով տարագրության մեջ մոտ տասը տարի անցկացրած Աբասին Աշոտ Երկաթի մահից հետո բաժին հասավ լիովին անկախ և խաղաղ զարգացման իրավունք նվաճած թագավորություն:

Երիտասարդության շրջանում խիստ հակասական, իսկ գահակալության ընթացքում հույժ խելամիտ Աբասը Բագրատունյաց թագավորության պատմության մեջ փաստորեն սկզբնավորեց արքայատան կրտսեր ճյուղի գահակալությունը:

Աբաս Բագրատունու գահակալության սկզբնավորումը: Աբաս թագավորի գահակալության առաջին փուլը հնարավորինս մանրակրկիտ քննելու անհրաժեշտությունը բխում է այն իրողությունից, որ այդ ժամանակ Աբասից բացի, Հայաստանում այս կամ այն ծավալով գործունեություն էին իրականացնում Հայոց երկու այլ թագավորներ ևս՝ Գագիկ Արծրունին և Աշոտ Շապուհյանը: Եթե հաշվի առնենք այն, որ նրանք երկուսն էլ թագավոր էին հռչակվել շատ ավելի վաղ³, քան Ա-

¹ Կա տեսակետ, որ Աբասի մկրտական անունը եղել է Հովհաննես: Դրա համար հիմք է դարձել մետաղյա մի խաչի պատվանդանի արձանագրությունը, որը թվագրված է 966 թ. (տե՛ս **Ա. Մանուչարյան**, Վիմագրերը որպես Հայաստանի քաղաքական պատմության սկզբնաղբյուրներ (IX-XIV դդ.), Եր., 2015, էջ 46-49):

² Տե՛ս **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ** (այսուհետ՝ **Ասողիկ**), Պատմություն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, գիրք Բ., Եր., 2011, էջ 748:

³ Գագիկ Արծրունին Հայոց թագավոր է հռչակվել 913 թ.՝ Սմբատ Ա թագավորի գերեվարությունից հետո (տե՛ս **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, Պատմություն տանն Արծրունեաց, այսուհետ՝ **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ.

բասը, ապա պարզ կդառնա, որ Աբասի դերն ամեննին էլ առաջնային չէր Հայաստանի 930-ական թթ. սկզբի զարգացումներում:

Հայտնի է, որ Աշոտ Երկաթը Բյուզանդիայի կողմից 915 թ. ճանաչվել էր իշխանաց իշխան: Դա նշանակում էր Հայաստանում և քրիստոնյա Այսրկովկասում Հայոց տիրակալի գերագահության ճանաչում⁴: Դրա հիմնավորումն է Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն հաղորդումը, որ Աշոտ Երկաթը կայսրից **«մեծավայելուչ գահիս պատուի առեալ քան գամենայն գահերէցս, ընկալեալ զփառաց փարթամութիւն, ո՛չ իբրեւ զայլս ումանս պատուաւորս, այլ իբրեւ զթագաւորագուն բողբոջ, գրեթէ ընդ իւրով իսկ կայսր զնա հարթայարմար ցուցանէր»**⁵: Նույն իրադարձության վերաբերյալ 915 թ. Հովհաննես Դրասխանակերտցուն գրած նամակում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը ասում է. **«Մեծ և աստվածապսակյալ կայսրը ձեր խնդիրքին ուշի ուշով ունկնդիր լինելով՝ ընդառաջ զնաց և հաստատումն ու պատիվը, որ մեծ ցանկություն ունեցավ ստանալու նա, ում վստահված է ձեր իշխանությունը, տվեց: Ահա այս [բոլորը] կատարվեց կայսեր կողմից ձեզ համար»**⁶: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ կայսրն ընդառաջել է Աշոտ Երկաթի «խնդրանք»-ին և նրան տվել «[իշխանաց իշխանի] հաստատումն ու պատիվը»:

Խալիֆայության կողմից Աշոտ Երկաթին շահնշահ շնորհվելը, անկասկած, ամբողջովին նույնական էր կայսր ճանաչելուն: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ 919 թ. ձերբակալված Յուսուֆի փոխարեն նրա հպատակներից Մբուք (Սուբուք) անունով մեկը խալիֆի կողմից ոստիկան նշանակվելուն պես խաղաղություն հաստատեց Աշոտ Երկաթի հետ՝ նրան հռչակելով շահնշահ⁷, այսինքն՝ գերագահ թագավոր երկրում գոյություն ունեցող այլ թագավորների նկատմամբ: Աստղիկի տեղեկության համաձայն, երբ Աշոտ Երկաթը Հայաստանը մաքրեց թշնամուց, նա **«գտանէ զձառայս հօր իւրոյ թագաւորեալ. զինքն անուա-**

հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 281-282, **Ա. Եղիազարյան**, Աշոտ Երկաթի դարաշրջանը: Մաս առաջին. Հայոց թագավորության պահպանման հիմնախնդիրը, «Վեմ», 2014, № 4, էջ 44), իսկ Աշոտ Շապուհյանը՝ 916 թ., երբ Կոստանդնուպոլսից վերադառնում է Աշոտ Երկաթը (տե՛ս **«Յովհաննու Կարթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ** Պատմություն Հայոց» (այսուհետ՝ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 538, **Ա. Եղիազարյան**, Աշոտ Երկաթի դարաշրջանը: Մաս երկրորդ. Հայոց թագավորության վերահաստատումը, «Վեմ», 2015, № 1, էջ 38):

⁴ Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Աշոտ Երկաթի դարաշրջանը: Մաս առաջին. Հայոց թագավորության պահպանման հիմնախնդիրը, էջ 62-64:

⁵ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 533:

⁶ **Զ. Բարթիկյան**, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետ՝ «ՊԲՀ»), 1966, № 4, էջ 252, 255:

⁷ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 551:

նեաց Շահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր⁸: Ինչպէս հաղորդում է Վարդան վարդապետը, խոսքը մասնավորապէս Աշոտ Երկաթի հորեղբորորդի Աշոտի, Գագիկ Արծրունու և Ատրնէրսեհ (Ներսեհ) Բագրատունու մասին է: Եվ Աշոտ Երկաթը «կոչեցաւ ի վերայ նոցա Շահնշահ»⁹:

Աշոտ Երկաթից հետո թե՛ Բյուզանդիայի և թե՛ Խալիֆայության կողմից Հայաստանում ու քրիստոնյա Այսրկովկասում գերագահ է ճանաչվում Գագիկ Արծրունին: Ինչպէս վկայում է Կոստանդին Ծիրանածինը, Գագիկ Արծրունին «**իշխանաց իշխանի պատիվն է ստացել**»¹⁰, այսինքն՝ Բյուզանդիայի տեսանկյունից զբաղեցրել է վախճանված Աշոտ Երկաթի տեղը: Այն, որ Գագիկ Արծրունու գերագահությունը նշված սահմաններում ճանաչել էր նաև Խալիֆայությունը, հետևում է Անանուն պատմիչի այն հաղորդումից, որ 927 թ. Ատրպատականի ամիր Յուսուֆը «**տայ ի ձեռս արքայի** (իմա՛ Գագիկ Արծրունու - Ա. Ե.) **գաշխարհս Հայոց եւ Վրաց, եւ ուխտ խաղաղութեան եղեալ, զնայ յերկիրն Պարսից**»¹¹: Բացի այդ, ըստ Իբն Ջաֆիրի՝ 940 թ. Հայաստան մտած Դիար Բաքրի տիրակալ Սայֆ ալ-Դաուլան Խլաթում հանդիպեց «**Հայաստանի և Վրաստանի թագավոր**»-ին [«մալիք Արմինիա վա Ջուրզան» (ملك ارمينية و جزران)]¹², որը նույնանում է Գագիկ Արծրունու հետ¹³:

Ամենահավանական եզրակացությունն այն է, որ Աբասը չէր համարվում Աշոտ Երկաթի իրավահաջորդն ինչպէս վերջինիս, այնպէս էլ, հետևաբար, գերտերությունների կողմից: Աշոտ Երկաթի դեմ Վրաց իշխան Գուրգենի հետ միասին կազմակերպած դավադրության տապալումից հետո 919-929 թթ. Աբասն ապաստանել էր Վիրքում¹⁴: Ուստի Բյուզանդիան և Խալիֆայությունը գահաժառանգի կարգավիճակից զրկված¹⁵ և հնարավորությունների առումով Գագիկ Արծրունուն մեծա-

⁸ Ասողիկ, էջ 169-170:

⁹ «Հաւաքունն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի» (այսուհետ՝ Վարդան վարդապետ), Վենետիկ, 1862, էջ 93:

¹⁰ Կոստանդին Ծիրանածին, Օտար Աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1970, էջ 151:

¹¹ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 284:

¹² Sté u Ibn Zāfir, Akhbār al-duwal al-munqati‘a, Irbid, 1999, h. 1, էջ 63:

¹³ «ملك ارمينية و جزران» արտահայտության մեջ «Ջուրզան (Վիրք)» անվան ներքո Յո. Մարկվարտը փորձում է հասկանալ ոչ թե Վիրքը, այլ Ջավազան-Անձնացիքը (տե՛ս J. Markwart, Südarmenien und die Tigrissquellen, Wien, 1930, էջ 460), ինչն անհնար է (տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965, էջ 152, ծանոթ. 75):

¹⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 544-545:

¹⁵ Աբասն Աշոտ Երկաթի կողմից նշանակվել էր Հայոց իշխանաց իշխան (տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 544): Այդ պաշտոնը Բագրատունի առաջին արքաների օրոք տրվում էր գահաժառանգներին (տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց իշխանաց իշխանը Բագրատունի առաջին արքաների օրոք, «ՎԷՄ», 2014, № 1, էջ 62-74):

պես զիջող Աբասի փոխարեն «նախընտրել» են հարաբերվել Վասպուրականի տիրակալի հետ:

Այս պարագայում Աբասը, որ «**մագիստրոս**» տիտղոսով է հիշատակված¹⁶, պետք է զինվեր համբերությամբ ու սպասեր պատեհ առիթի՝ իր տոհմին վերադարձնելու առաջնությունը Հայաստանում:

Աբասի գահակալության սկզբնավորմանն առնչվող մյուս խնդիրը կապված է նրա գահ բարձրանալու ժամանակի և հանգամանքների հետ, որոնք մշուշոտ են: Այդ հարցերին անդրադարձած հեղինակները փորձել են ինչ-որ կերպ լուծել խնդիրը: Առաջին հերթին նրանց հետաքրքրել է Աբասի՝ Աշոտ Երկաթից անմիջապես հետո գահ բարձրանալու հնարավորության խնդիրը: Մասնավորապես, Վարդան վարդապետը, որը սխալմամբ կարծում էր, թե Աշոտ Երկաթը վախճանվել է հայոց 371 թ. (922-923), գտնում է, որ Աբասը գահ է բարձրացել նրանից անմիջապես հետո: Ուստի հաշվի առնելով նաև այն, որ նա Աբասի մահվան թվական է համարում հայոց 400 թ. (951-952), **Աբասին վերագրել է 29 տարվա գահակալություն (400-371=29)**¹⁷:

Նշված խնդիրները փորձել է լուծել Մ. Չամչյանցը՝ ներկայացնելով Աշոտ Երկաթի վերջին օրերի մասին հորինված մի պատմություն, ըստ որի՝ մահից առաջ (իբր թե 928 թ.) Աշոտ Երկաթը հաշտվել է Աբասի հետ՝ նրան խոստանալով Հայոց գահը, իսկ նրա վախճանից հետո Գագիկը Վասպուրականում կազմակերպել է Աբասի թագադրությունը¹⁸:

Ամենայն հավանականությամբ, Մ. Չամչյանցի վրա ազդեցություն է թողել այն վստահությունը, թե Աբասին պետք է թագադրած լիներ Հայոց կաթողիկոսը, ու քանի որ վերջինս այդ ժամանակ գտնվում էր Վասպուրականում, ապա թագադրությունն էլ պետք է կատարված լիներ հենց այնտեղ: Իսկ Վասպուրականում Աբասի թագադրությունը և կամ Վասպուրականում նստող կաթողիկոսի կողմից Աբասին որևէ այլ տեղում թագադրելը թերևս պետք է տեղի ունեցած լիներ Գագիկ Արծրունու հավանությամբ: Մյուս կողմից ակնհայտ է, որ անհրաժեշտ է ինչ-որ լուծում գտնել Աշոտ Երկաթից հետո Աբասի իրավահաջորդության խնդրին, քանի որ հայտնի է Աբասի՝ տարագրության մեջ շուրջ 10 տարի անցկացնելու իրողությունը: Անշուշտ, հենց նշված՝ սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով որևէ կերպ լուծում չստացող խնդիրներն էլ մղել են Մ. Չամչյանցին՝ ստեղծելու վերոբերյալ պատմությունն այն մասին, որ Աբասին Հայոց գահը փոխանցել է Աշոտ Եր-

¹⁶ Տե՛ս **Գոստանդին Օրբանաձին**, էջ 10-11: Տե՛ս նաև **Կ. Յուզբաշյան**, Ռոմանոս Լակապենոս կայսեր անհայտ հասցեատերը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետ՝ «ԼՀԳ»), 1974, № 1, էջ 36-37:

¹⁷ Տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 87:

¹⁸ Տե՛ս **Մ. Չամչյանց**, Պատմություն Հայոց ի սկզբանե աշխարհի մինչև ցամ 1784, հ. Բ., Վենետիկ, 1785, էջ 822:

կաթը, և նրան թագադրել են Վասպուրականում՝ Գագիկ Արծրունու համաձայնությամբ և աջակցությամբ:

Մ. Օրմանյանը իրավամբ նշում է, որ աղբյուրներում այդպիսի տեղեկություններ չեն պահպանվել, բայց նաև չի ժխտում նման հնարավորությունը: Ըստ նրա՝ քանի որ Աշոտ Երկաթի գահակալության վերջին շրջանում Աբասի մասնակցությունը երկպառակություններում այլևս չի հիշատակվում, կարելի է կարծել, որ նա հաշտվել էր եղբոր հետ: Բացի այդ, Աշոտ Երկաթից իշխանության «սահուն անցում»-ն Աբասին ցույց է տալիս, որ երկու եղբայրների միջև գժտությունն ավարտվել էր մինչև Աշոտ Երկաթի մահը¹⁹:

Մ. Չամչյանցի վերոհիշյալ պատումի հիման վրա Վ. Վարդանյանը գտնում է, որ Աբասին թագադրելով՝ Գագիկ Արծրունին մի կողմից ճանաչում էր Աբասին որպես թագավորի, իսկ մյուս կողմից, իրեն իրավունք վերապահելով թագադրել նրան, ընդգծում էր Հայաստանում իր առաջնությունը²⁰:

Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ Աբասին Վասպուրականում չեն թագադրել, այլապես Արծրունյաց տան անանուն պատմիչն առիթը բաց չէր թողնի նման իրադարձությունը նկարագրելու և դրանով Գագիկ Արծրունու դերը Հայաստանում բացարձակացնելու համար: Ավելին, կարելի է եզրակացնել, որ Աբասի թագադրությանը Վասպուրականում գտնվող Հայոց կաթողիկոսը չի մասնակցել: Խնդիրն այն է, որ արդեն Աշոտ Երկաթի թագադրությամբ այդ իրադարձությանը կաթողիկոսի մասնակցությունը վերածվել էր ոչ պարտադիր սկզբունքի: Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որ Աշոտ Երկաթի օրոք Հայոց կաթողիկոսն էր (898-925/926), պատմում է, որ անվեհեր թագաժառանգի առաջին հաղթական կոթիվներից հետո, երբ ազատագրվեց Հայաստանի մի զգալի մասը, 914 թ. «**զայն տեսեալ ապա թագաւորին Վրաց, այլ եւ զաւրացն իւրոց ... թագ նմա** (իմա՛ Աշոտ Երկաթին-Ս. Ե.) **կապեալ՝ թագաւորեցուցանէին զնա փոխանակ հաւր իւրոյ, յինքնակալութեան իմն պայմանի պատուոյ զնա համարեալ**»²¹: Այս մասին պատմիչը գրում է մեկ այլ տեղում ևս. «**Աշոտ որդի Սմբատայ, զոր թագաւորեցուցին Վրաց արքայն և զաւրք իւր ի վերայ Հայաստանեայցս**»²²: Նախ՝ պարզվում է, որ Աշոտ Երկաթին թագադրել է Կղարջքի թագավոր Ատրնէրսեհը²³, այնպես, ինչպես ժամանակին թագ էր բերել նրա

¹⁹ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1912, § 738:

²⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի 910-930-ական թթ. պատմության շուրջը, «ՊԲՀ», 1980, № 1, էջ 219:

²¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 509:

²² Նույն տեղում, էջ 525:

²³ Կարծիք կա, որ 915 թ. Աշոտ Երկաթն իրեն Հայոց թագավոր ճանաչելու խնդրանքով դիմել է Աբխազաց Կոստանդին Գ թագավորին (893-922), որն էլ ընդառաջել է ու Ատրնէրսեհի հետ միասին կազմակերպել նրա թագադրությունը (տե՛ս Ս. Ашхабава. Пути развития Абхазской истории. Сухуми, 1925, էջ 14):

հայր Սմբատ Ա-ին (891-914)²⁴: Հետո՝ պատմիչը, որ նաև Հայոց կաթողիկոսն էր, որևէ կերպ չի ակնարկում Աշոտ Երկաթի թագադրությանն իր մասնակցության մասին, ավելին, դրա կազմակերպումը և իրականացումն ամբողջությամբ վերագրելով Վրաց թագավորին՝ այդ կերպ անուղղակիորեն մատնանշում է իր բացակայությունը պետության կյանքում մեծ կարևորություն ունեցող իրադարձությունից:

Ասվածի հիման վրա պետք է եզրակացնել, որ Մ. Չամչանցի կողմից ներկայացված, բայց աղբյուրներում իր հիմնավորումը չգտնող պատմության հավաստիությունը խիստ կասկածելի է, իսկ դրա վրա որևէ ենթադրություն կառուցելը՝ առավել ևս: Իրականում, դատելով ամեն ինչից, Աբասն այդպես էլ չհաշտվեց եղբոր հետ և նրա օրոք Այրարատ չվերադարձավ: Ի դեպ, այնքան էլ ճիշտ չէ կարծելը, որ 919 թվականից հետո Աբասը երկպառակությունների չի մասնակցել: Աշոտ Երկաթի դեմ անհաջող դավադրությունից բավականին ժամանակ անց, երբ Հայոց արքան արշավեց հյուսիս՝ պատժելու Վրաց իշխան Գուրգենին, վերջինիս օգնության շտապեց հենց Աբասը՝ այդպիսով հանդես գալով եղբոր՝ Հայոց և Վրաց շահնշահի դեմ²⁵:

Ինչ վերաբերում է Գագիկ Արծրունուն, ապա նա Աբասին թագադրելու առանձնապես մեծ ջանքեր չպետք է գործադրեր, որովհետև ինչ-որ մի պահի ստիպված էր լինելու պայքարել նրա դեմ առաջնության համար:

Ամենահավանական եզրակացությունն այն է, որ **Աշոտ Երկաթի մահից հետո Աբասի թագադրությունը կազմակերպել է նրա աներ և հովանավոր Վրաց իշխան Գուրգենն առանց Վասպուրականում նստող և Գագիկ Արծրունու ազդեցության ներքո գտնվող Հայոց կաթողիկոս Թեոդորոս Ռշտունու (927-937) մասնակցության, որից հետո Աբասը ժամանել է Այրարատ**: Աբասի թագադրության և Այրարատում հաստատվելու թվականը կարելի է ճշտել՝ հստակեցնելով Աշոտ Երկաթի վախճանի ժամանակը: Ըստ Ասողիկի՝ Աշոտ Երկաթը «**զկնի մահուան հաւր իւրոյ կեցեալ ամս ԺԵ (15) եւ թագաւորեալ ամս Ը (8), վախճանի յՅԸ (378) թուականին**»²⁶: Այս տեղեկության մեջ Աշոտ Երկաթի մահվան թվականին առնչվող նշումները երկուսն են. Աշոտ Երկաթը հոր մահից (914 թ. հունվարի 7²⁷) հետո ապրել է 15 տարի և վախճանվել հայոց 378 թ., որը սկսվել է 929 թ. ապրիլի 8-ին և ավարտվել 930 թ. ապրիլի 8-ին²⁸: Հաշվարկը մատնանշում է Աշոտ Երկաթի վախճանի

²⁴ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 448:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 547-548:

²⁶ **Ասողիկ**, էջ 748:

²⁷ Տե՛ս «Համաբարբառ յայսմատուրք», Ե, Մայիս (նախածերենցյան 6 խմբագրությունների), Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 95-97: Տե՛ս նաև **Ա. Եղիազարյան**, Աշոտ Երկաթի դարաշրջանը: Մաս առաջին, էջ 47-50:

²⁸ Հաշվարկը կատարված է ըստ Բ. Թումանյանի կազմած տոմարական հաշվում-

929 թվականը: Փաստորեն, Աբասը թագադրվել է 929 թ.²⁹:

Այրարատում, որ Բագրատունյաց տիրույթն էր, ամեն ինչ չէ, որ հարթ է ընթացել Աբասի համար: Այնտեղ էր գտնվում 916 թ. Յուսուֆի կողմից Հայոց թագավոր հռչակված Աշոտ Շապուհյանը: Վերջինիս վերաբերյալ գրականության մեջ գերիշխում է այն կարծիքը, թե նրա թագավորությունը շարունակությունն էր ունեցել, ուստի Աբասը ընտանի հակառակորդ չի ունեցել և տիրել է ողջ Այրարատին³⁰: Բայց, ըստ մի եզրակի տեղեկության, Աշոտ Շապուհյանը «թագավորել» է 18 տարի. **«ՎԱՇՈՒՏ, ՈՐՈՒՅ ԾԱՊՈՒԽՈՅ, ԵՐՐՕՐ ՍՄԲԱՏԱՅ, ԿԱՑՈՒՑԱՆԷ (ՅՈՒՍՈՒՖՐ) Ի ՄԵՂՈՅ ՍՄԲԱՏԱՅ, ՈՐ ԹԱՊԱՏՐԵԱՑ ՀԱՅՈՑ ԱՄՆ ԺԸ (18)»**³¹: Եթե Աշոտ Շապուհյանի թագավորությունը հաշվարկենք 916 թվականից, երբ Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլսից վերադառնալուց հետո Յուսուֆը նրան անմիջապես հռչակեց Հայոց թագավոր³², ապա կստացվի, որ նա վախճանվել է 934 թ.³³: Ստեղծված իրավիճակում Աշոտ Շապուհյանը ևս, ամենայն հավանականությամբ, չէր կարող ճանաչել Աբասի գերագահ իրավունքները: Նա, ի դեպ, Այրարատում տիրում էր մի շարք կենտրոնական շրջանների: Դեռևս Աշոտ Երկաթի օրոք նա հիմնավորվել էր Արշարունիք գավառի արևելյան հատվածում՝ Բագրատունի առաջին գահակալի՝ Աշոտ Մեծի (887-891) նստոց Բագարանում, որտեղ 923 թ. ապաստան էր տվել Հայոց կաթողիկոսին³⁴: Հայտնի է նաև, որ նրան էր պատկանում Ճակատք գավառի Կողբ գյուղաքաղաքը³⁵: Բացի այդ, Այրարատի հարավային Ծաղկոտն, Կոզովիտ և Մասյացոտն գավառները մտնում էին Գագիկ Արծրունու տիրույթների մեջ³⁶:

Փաստորեն, բացի այն, որ Այրարատ ժամանելու ժամանակ «Հայոց թագավոր» հռչակված Աբասն Այրարատից դուրս իշխանություն չունեց, այնտեղ ևս նրա իշխանությունն ամբողջական չէր: Նրա մուտքը Հայոց թագավորություն կատարվեց խիստ դժվարին պայմաններում: Նա պար-

ների սկզբունքների (տե՛ս Բ. Թումանյան, Տոմարական հաշվումներ, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1964, № 5, էջ 55-60):

²⁹ Փաստորեն անհիմն է այն պնդումը, թե Աբասի գահակալությունը սկզբնավորվել է 928 թ. (տե՛ս Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., էջ 822, Զ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, Եր., 1985, էջ 319, Շ. Երեմյան. Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке // «ԼՀԳ», 1971, № 3, էջ 6, Ա. Թեր-Գեւոնդյան. Армения и Арабский халифат. Ер., 1977, էջ 245):

³⁰ Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. II, Եր., 1967, էջ 575:

³¹ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց Վ. Հակոբյան, Եր., 1956, էջ 501: Հմմտ. «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեթօռուկը)», աշխատասիրութեամբ՝ Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 58:

³² Տե՛ս Զովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 538:

³³ Մ. Չամչյանցն Աշոտ Շապուհյանի մահը դնում է 936 թ. (տե՛ս Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., էջ 826):

³⁴ Տե՛ս Զովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 565-567:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 478, 538:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 559-561, Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 282:

զապես վերածվեց երկրում գործունեություն իրականացնող հերթական Հայոց թագավորի, որը դեռ պետք է ապացուցեր սեփական գերակայության նպատակների, որոնք անկասկած առկա են եղել, հիմնավոր լինելը: Նրանից ավելի շահեկան դիրքերում էր գտնվում Գագիկ Արծրունին, որ միահեծան իշխում էր Վասպուրականում և հարակից երկրամասերում՝ գերակա ճանաչվելով, ինչպես կտեսնենք, նաև հարևանների կողմից: Մինչդեռ Բագրատունիները պառակտված վիճակում էին, որոնց Այրարատի տիրություններում գործում էին երկու Հայոց թագավորներ:

Իրավիճակը Հայաստանում և Հայաստանի շուրջ Աբասի գահակալության առաջին շրջանում: Աբաս Բագրատունու առաջին կարևոր գործերից մեկը նոր թագավորանիստի ընտրությունն էր: Այն կանգ առավ Կարսի վրա, որը դեռևս IX դ. վերջերին վերածվել էր քաղաքի՝ միջնաբերդով ու արվարձաններով³⁷: Աբասի ժամանակակից կաթողիկոս Անանիա Մոկացին Կարսն անվանում է «**թագավորանիստ շահաստան**»³⁸: Աբասի հրամանով այստեղ 930 թ. սկսվեց կաթողիկե սուրբ Առաքելոց եկեղեցու շինարարությունը³⁹, որն ավարտին հասավ 942 թ.⁴⁰:

Աբասի գահակալության առաջին տարիների մասին քիչ բան է հայտնի: Այդ ժամանակ առավել էական էր Գագիկ Արծրունու դերակատարությունը, որն էլ Բյուզանդիայի կողմից ճանաչվում էր որպես «**իշխանաց իշխան**»: Մինևույն ժամանակ, Աբասը Ռոմանոս Ա Լեկապենոս (920-944) և Կոստանդին Ե Ծիրանածին (913-959) կայսրերի կողմից կոչվում է պարզապես «**մագիստրոս**», քանի որ, ինչպես իրավագիտորեն նշում է Հ. Բարթիկյանը, իշխանաց իշխանի տիտղոսը, այսինքն՝ այս պարագայում գերակա թագավորի տիտղոսը, պատկանում էր Գագիկ Արծրունուն⁴¹: Դատելով Թովմա Արծրունու մի տեղեկությունից, ըստ որի՝ մոտ 927 թ. Յուսուֆը «**տայ ի ձեռս արքայի** (իմա՝ Գագիկ Արծրունու-Ա. Ե.) **գաշխարհս Հայոց եւ Վրաց, եւ ուխտ խաղաղութեան եղեալ, գնայ յերկիրն Պարսից**»⁴², Գագիկ Արծրունուն է փոխանցվել «թագավոր Հայոց և Վրաց» տիտղոսը՝ համապատասխան կարգավիճակով:

Ասվածի լույսով պատահական չէ, որ 930-ական թթ. սկզբին Գագիկ Արծրունին իրեն իրավունք վերապահեց մի նամակ հղել Բյուզան-

³⁷ Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ 891 թ. Սմբատ Ա-ն «ասպատակ սփռեր ի վերայ աշխարհակոյտ շինիցն ... շուրջ զամրոցան [Կարուց]» (նույն տեղում, էջ 447-448):

³⁸ «Տեառն **Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի** յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն» (այսուհետ՝ **Անանիա Մոկացի**), «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. հատոր, Ժ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 260:

³⁹ Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 749, **Անանիա Մոկացի**, էջ 259-260:

⁴⁰ Տե՛ս **Թ. Թորամանյան**, Կյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների Բ ժողովածու, Եր., 1948, էջ 133:

⁴¹ Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 225, ծ. 15:

⁴² **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, էջ 284:

դիպյի Ռոմանոս Ա կայսրին՝ խնդրելով հայերին վերցնել իր հովանու ներքո: Նա մասնավորապես գրում էր, որ **«ոչ միայն սիրողաբար հարկս հարկանեաք կայսեր, այլ և առ Սուրբ հաւատոյն միաւորութիւն խոստովանութեան հաղորդս և հաւասարս գտանեաք»**⁴³: Փաստորեն, նա խոսում էր ողջ հայության անունից և կայսրին խոստանում ոչ միայն հարկատու լինել, այլ նաև հաղորդակից դառնալ հունական եկեղեցուն: Եթե հաշվի առնենք, որ այդ ժամանակ Վասպուրականում էր գտնվում նաև կաթողիկոսանիստը⁴⁴, ապա պարզ կդառնա, որ այդպիսի նամակը միայն Վասպուրականի թագավորության կամ թագավորի անունից գրվել չէր կարող: Որ նման նամակ գրվել է և ունեցել է լուրջ հետևանքներ, հիմնավորվում է հիջրայի 319 թվականով (931 հունվար-932 հունվար) թվագրված՝ Իբն ալ-Ասիրի մի տեղեկությամբ, ըստ որի՝ **«այդ տարում Իբն ալ-Դայրանին (իմա՝ Դերենիկի որդի Գագիկ Արծրունին-Ա. Ե.) և Հայաստանի ծայրամասային [զավառների] այլ հայագի [իշխաններ] գրեցին հռոմներին, դրդելով հարձակվել իսլամի երկրի վրա և խոստանալով իրենց օգնությունը**: Հռոմները մեծ բազմությամբ հարձակվեցին, ավերեցին Բերկրին, Խլաթը իր շրջակայքով, մահմեդականներից շատերին սպանեցին և մեծ բազմություն գերեցին»⁴⁵: Փաստորեն, ըստ արաբ պատմիչի՝ հենց Գագիկ Արծրունին էր Հայաստանի իշխողը, որն էլ համախմբելով երկրի մյուս իշխաններին՝ օգնության համար դիմել է Բյուզանդիային: Իսկ դա նշանակում է, որ 930-ական թթ. սկզբին Գագիկ Արծրունու հորդորով Հայաստան են ներխուժել բյուզանդական զորքերը, թեև վերոհիշյալ նամակում նման խնդրանք չկար:

Ակնհայտ է, որ Աբասի թագավորության առաջին տարիները լեցուն էին բազում դժվարություններով: Դրան հավելվում էր նաև այն, որ Հայաստանում, բացի նրանից, Հայոց երկու այլ թագավորներ էլ կային, և Աբասը դեռ պետք է կարողանար հաստատել սեփական առաջնությունը:

Ըստ այսմ՝ զարմանալի չէ, որ Ռոմանոս Ա Լեկապենոս կայսրը նպատակ ուներ, հաշվի չառնելով Աբասի ու Գագիկ Արծրունու առկայությունը, մի երրորդ անձի դարձնել գերագահ Հայաստանի թագավորների ու իշխանների նկատմամբ: Այդ նպատակով Բյուզանդիայի կայսրը մի նամակ էր ուղարկել Հայաստան, որտեղ նշված չէ հասցեատերը: Նրան, որ միայն «վերջերս էր ծանոթ դարձել կայսրությանը», առաջարկվում էր «իշխանաց իշխան»-ի պատիվը: Կայսրը նախկինում պատվիրակ էր ուղարկել, որը պետք է հանդիպեր Գագիկ Արծրունուն

⁴³ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 295-301:

⁴⁴ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 579:

⁴⁵ **Ibn al-Athir**, Al-Kāmil fi al-tārīkh, ց. 7, Beirut, 1987, ց. 69-70: Թարգմանությունը տե՛ս **Իբն ալ-Ասիր**, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արաբական աղբյուրներ», Բ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1981, էջ 178-179:

և վերջինիս կողմից ուղարկվել նամակի հասցեատիրոջ մոտ, սակայն ինչ-որ պատճառով տեղ չէր հասել: Կայսրության բարեկամը դառնալու դիմաց կայսրը խոստանում էր. **«Մենք (իմա՛ կայսրը-Ա. Ե.) կշնորհենք քեզ իշխանաց իշխանի պատիվ և կիրամայենք Գագիկին և մագիստրոս Աբասիկին և մյուս իշխաններին, որոնք բնակվում են նույն այդ վայրերում, հպատակվել քո խոսքին և վճռին»**⁴⁶:

Խնդրին անդրադարձած Կ. Յուզբաշյանը նամակի հասցեատիրոջն այդպես էլ չի բացահայտում: Նա նամակը թվագրում է 929-943 թթ. միջակայքով, այսինքն՝ Աշոտ Երկաթի մահվանից մինչև Գագիկ Արծրունու մահն ընդգրկող շրջանով⁴⁷: Այդ ժամանակ, ըստ նրա՝ **«Աբաս Բագրատունուց և Գագիկ Արծրունուց բացի Հայաստանում այլ թագավոր չի եղել»**⁴⁸: Կ. Յուզբաշյանը կարծում էր նաև, որ Բյուզանդիայի տեսակետից տարածաշրջանում կարող էր լինել միայն մեկ իշխանաց իշխան, և այդ տիտղոսը կրել են առաջին երեք Բագրատունի արքաները⁴⁹: Հ. Բարթիկյանը քննադատում է նման մոտեցումը՝ նշելով, որ կարող էին լինել մեկից ավելի իշխանաց իշխաններ⁵⁰: Սակայն Կոստանդին Ծիրանածնի երկում ասվում է, որ Գագիկ Արծրունին **«իշխանաց իշխանի պատիվն է ստացել»**՝ կարծես ամրագրելով, որ նման պատիվը միակն է, այլապես գրված կլիներ **«իշխանաց իշխանի պատիվ է ստացել»**, պատիվ, որ կարող էին ստանալ նաև մյուսները: Սակայն այստեղ առաջանում է երկրորդ խնդիրը: Բանն այն է, որ եթե մինչև Աշոտ Երկաթի վախճանն իշխանաց իշխանի պատիվը կրում էր միայն մեկ անձ, ապա խնդրո առարկա նամակի բովանդակությունից պարզ է, որ նամակի հասցեատերը համաձայնելու պարագայում ստանալու էր իշխանաց իշխանի պատիվ, բայց մինևույն ժամանակ իշխանաց իշխան էր նաև Գագիկը, որին այդ պատվից զրկելու մասին խոսք չկա: Այդ պահի դրությամբ պետք է հստակ սահմանագիծ անցկացնել գուտ իշխանաց իշխանի պատիվը կրողների և Բյուզանդիայի կողմից որպես գերագահ ընդունվողների միջև, ուստի պատիվը կարող էին կրել մեկից ավելի մարդիկ, իսկ գերագահ, բնականաբար, կարող էր համարվել միայն մեկը: Նամակի հասցեատիրոջն առաջարկվում էր գերագահություն, այնպիսին, ինչպիսին ունեին Բագրատունի առաջին գահակալները, իսկ Գագիկ Արծրունին, որ պետք է ենթարկվեր նրան, փաստորեն զրկվելու էր գերագահությունից՝ պահպանելով միայն պատիվը կամ պատվատիտղոսը:

⁴⁶ Կ. Յուզբաշյան, նշվ. աշխ., էջ 36-37:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 38-43, նույնի՝ «Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.». М., 1988, էջ 85, 268-275:

⁴⁸ Կ. Յուզբաշյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 39, 41-42:

⁵⁰ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «ԼՀԳ», 1996, № 1, էջ 25:

Թեև Կ. Յուզբաշյանը կարծում էր, որ 929-943 թթ. Հայաստանում Գագիկից ու Աբասից բացի այլ թագավոր չկար, փաստերը ցույց են տալիս հակառակը: Հայաստանում իշխող երրորդ «Հայոց թագավոր»-ը Աշոտ Շապուհյանն էր, որ 930-ական թթ. առաջին կեսին դեռ ողջ էր:

Կարելի է կարծել, որ Ռոմանոս Ա կայսեր նամակի ամենահավանական հասցեատերը հենց Աշոտ Շապուհյանն էր, որը, սկզբում գրկվելով Ատրպատականի հովանավորությունից, Խալիֆայության կողմից Գագիկ Արծրունուն Հայոց և Վրաց թագավոր հռչակելուց հետո պետք է մտածեր Բյուզանդիայի հետ հարաբերությունները զարգացնելու մասին, որով էլ հիմնավորվում է նրա՝ Բյուզանդական կայսրությանը միայն կարճ ժամանակ առաջ «ծանոթ դառնալու» իրողությունը: Բագրատունիներից, փաստորեն, Աշոտ Շապուհյանը թագավոր էր հռչակվել նախքան Աբասը՝ դեռևս 916 թ., որով էլ թերևս բացատրվում է կայսեր այն խոստումը, թե ինքը կհրամայի Աբասին՝ հնազանդվել նրան: Փաստորեն, Աշոտ Շապուհյանի կշիռը կայսեր աչքին բարձրացել էր այնքան, որ նա կամենում էր նույնիսկ հրամայել Գագիկ Արծրունուն և Աբասին՝ հպատակվելու նրան: Աշոտ Երկաթի թագավորության վերջին տարիներին Աբասն անցկացրել էր տարագրության մեջ, իսկ նրա մահից հետո էլ բավականին ժամանակ էր պահանջվելու երկրում համապատասխան վարկ ու հեղինակություն ձեռք բերելու համար: Միննույն ժամանակ, Աշոտ Շապուհյանը հիմնավորվել էր Աշոտ Մեծի նստոց Բագարանում: Ամենայն հավանականությամբ, Աշոտ Երկաթի մահից հետո, օգտվելով օրինական գահաժառանգի՝ Աբասի բացակայությունից, նրան հաջողվել էր տեր կանգնել Այրարատի մի շարք շրջանների՝ բազմապատկելով իր հնարավորությունները: Բագարանին տիրելն արդեն իսկ խոսում է դրա օգտին: Ուստի Բյուզանդիան պատրաստ էր նրան Մեծ Հայքի իշխանաց իշխան ճանաչել, միայն թե նա դառնար Բյուզանդիայի դաշնակիցը:

Սակայն 934 թ. Աշոտ Շապուհյանը վախճանվեց: Նրա ժառանգների մասին ոչինչ հայտնի չէ, ուստի կարելի է կարծել, որ նա մահացավ անզավակ⁵¹: Նրա տիրույթները, անկասկած, անցան Աբասին⁵², որով կտրուկ աճեցին վերջինիս հնարավորությունները: Այդպիսով՝ **Հայաստանում մնացին միայն Հայոց երկու թագավորներ, որոնք ներուժի առումով այլևս համահավասար դիրքերում էին:**

Նոր պայմաններում ևս սկզբում Աբասի գործերը հաջող չէին դասավորվում: Ըստ Անանունի՝ Յուսուֆի մահից հետո (927 թ.) Ատրպա-

⁵¹ Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, Հայաստանը IX-XI դարերում, Եր., 1959, էջ 92:

⁵² Օրինակ՝ Այրարատում Աբասին անցավ Արշարունիք գավառը (տե՛ս **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա (Ե դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ 172), որի արևելքում գտնվող Բագարանը նախկինում պատկանում էր Աշոտ Շապուհյանին:

տականում («Պարսից երկիր») անիշխանություն էր տիրում⁵³: Այդ ժամանակ «այր մի արաբացի ազգաւ», «այր հմուտ պատերազմաց եւ գործոց զինուորութեան» ստվար բանակով ներխուժում է Հայաստան: Ըստ պատմիչի՝ նա Գողթն-Նախճավան-Շարուր ուղեգծով արշավում է մինչև Դվին: Այնտեղից նա հարկապահանջներ և ոստիկաններ է ուղարկում Այրարատ: Վերջիններս գալիս են Արագածոտն գավառ, «որ է բաժին կալուածոց Աբասայ որդոյ Սմբատայ», և գրավում այն: Աբասը օգնության համար դիմում է Գագիկ Արծրունուն, սակայն չի սպասում նրա գալստյանն ու միայնակ ճակատամարտ է տալիս հակառակորդին: Նա պարտություն է կրում և նահանջում Վիրք, թերևս Վրաց իշխան Գուրգենի տիրույթները: Շուտով վրա հասած Վասպուրականի զորքը Երասխի ափին ջախջախում է թշնամու բանակը և պաշարում Դվինը՝ կամենալով հրդեհել այն: Քաղաքի արաբ մեծամեծերի խնդրանքով և մեծ հարկի ու պատանդների դիմաց Գագիկ Արծրունին ի վերջո հրաժարվում է իր մտադրությունից⁵⁴:

Այս իրադարձությանը, դրա թվագրմանը, ինչպես նաև «արաբացի» ներխուժողի անձին գիտական գրականության մեջ անդրադարձ եղել է: Հ. Հարությունյանը կարծում է, որ ներխուժողը Նախճավանի ամիրն էր⁵⁵, ինչը հակասում է Անանունի տեղեկության տրամաբանությանը, ըստ որի՝ թշնամին «յանկարծաւրէն թեակոխեաց անցանել ընդ Գողթնաստան եւ ընդ աւանն Նախճաւան»⁵⁶, այսինքն՝ ոչ թե Նախճավանից, այլ Նախճավանով: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը մի դեպքում հավանական է համարում, որ հարձակվողը Ատրպատականի Սաջանների զորավար, 938 թ. Ատրպատականին տիրած Դայսամն էր⁵⁷, իսկ մեկ այլ դեպքում՝ կասկած հայտնում Ատրպատականի համար պայքար մղող և մի պահ այն նվաճած զորավարներից Լաշքարիի անձի շուրջ⁵⁸, որը, ըստ նրա, Հայաստան է ներխուժել 930-ական թթ. վերջերին⁵⁹, սակայն ի վերջո հրաժարվելով ներխուժողի անձը որոշելուց՝ ընդհանուր առմամբ նշում է, որ ներխուժումը տեղի է ունեցել 930-ական թթ.⁶⁰: Վ. Վարդանյանը, սկզբում գտնելով, որ հարձակվողը Լաշքարին էր, և որ այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 936 թ.⁶¹, այնուհետև այդ ներխուժումը թվագրում է 941

⁵³ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, էջ 284-285:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 292:

⁵⁵ Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 93:

⁵⁶ **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, էջ 292:

⁵⁷ Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Դվինը Սալարյանների ժամանակ, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1956, № 12, էջ 81:

⁵⁸ Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը 9-11-րդ դարերում, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1957, № 10, էջ 18:

⁵⁹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, Եր., 1976, էջ 63:

⁶⁰ Տե՛ս **А. Тер-Гевондян**, նշվ. աշխ., էջ 246:

⁶¹ Տե՛ս **Վ. Վարդանյան**, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908-1021 թթ., Եր., 1969, էջ 107-109:

թվականով, իսկ դրա ղեկավար համարում Ատրպատականի ամիրներինց մեկին⁶²: Դատելով հեղինակի տեքստից՝ նման փոփոխության պատճառ է դարձել այդ իրադարձության ընթացքում Հայոց կաթողիկոս Եղիսեի հիշատակությունը⁶³, որը, ըստ նրա, իշխել է 941 թվականից⁶⁴:

Այն, որ նշված իրադարձության թվագրումն ի վերջո աղերսվում է Եղիսե կաթողիկոսի անվան հիշատակության հետ, ակնհայտ է: Բայց խնդիրն այն է, որ Եղիսեի այրոռակալությունը չէր կարող սկիզբ առնել 941 թ., քանի որ նրա հաջորդ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսն իր «Թղթեր»-ում սեփական գահակալության սկիզբը դնում է հայոց ՅՂ թվականին (390 թ.՝ 5 ապրիլ, 941 թ.՝ 5 ապրիլ, 942 թ.)⁶⁵: Այդ իրողությունը ցույց է տալիս, որ Եղիսեի հնգամյա այրոռակալությունը⁶⁶ սկիզբ է առել 937 թ.: Ուստի ներխուժումը պետք է թվագրել 937-942 թթ. միջակայքով:

Հայտնի է, որ Յուսուֆի մահից հետո Ատրպատականում իշխել են Աբու ալ-Մուսաֆիր ալ-Ֆաթհը (928-929), Վասիֆի ալ-Սիրվանին (929 թ.), Մուֆլիհը (929-931/932)⁶⁷, իսկ այնուհետև՝ Բալդվայիը (932 թ.-ից)⁶⁸, Լաշքարին (937-938)⁶⁹ և Դայսամ իբն Իբրահիմ ալ-Քուրդին (938-941)⁷⁰: Սրանցից Անանուհի «այր հմուտ պատերազմաց եւ գործոց զինուորութեան» բնորոշմանը համապատասխանում էր հատկապես Մուֆլիհը⁷¹: Սակայն Եղիսե կաթողիկոսի (937-942) հիշատակությունն այս արշավանքի առիթով ցույց է տալիս, որ խոսքը Մուֆլիհի մասին չէ: Արշավանքը չէր կարող ղեկավարել նաև Լաշքարին, քանի որ անձամբ նա 938 թ. ներխուժել է միայն Վասպուրական, որտեղ պարտություն է կրել և սպանվել Ատոմ Անձևացու [Ատոմ իբն Ջուրջին (Ատոմ, Գուրգենի որդի), Ատոմ ալ-Արմանի (Ատոմ Հայ)] կողմից⁷²:

Այն, որ արշավանքը տեղի է ունեցել Եղիսե կաթողիկոսի այրոռակալության շրջանում, փաստված է Անանուն պատմիչի կողմից: Այսինքն, ընդհանուր առմամբ արշավանքը տեղի է ունեցել 937-942 թթ. միջակայքում: Արշավանքի ուղղության նկարագրությունը («ընդ Գողթ-

⁶² Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Արժրունիները հայոց պատմության մեջ, Եր., 2002, էջ 131:

⁶³ Տե՛ս Թովմա Արժրունի և Անանուն, էջ 293:

⁶⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Արժրունիները հայոց պատմության մեջ, էջ 131:

⁶⁵ Տե՛ս Անանիա Մոկացի, էջ 268:

⁶⁶ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 89: Ըստ Ասողիկի՝ Եղիսեն գահակալել է յոթ (Է) տարի (տե՛ս Ասողիկ, էջ 749): Ամենայն հավանականությամբ, «Է»-ի փոխարեն նշված է եղել «Ե (5)» տարի: Նման աղավաղումը գրչագրական հիմքով առավել քան հնարավոր է:

⁶⁷ Տե՛ս Ibn Zafir, 1, էջ 118:

⁶⁸ Տե՛ս Ibn al-Athir, 7, էջ 70: Հմմտ. В. Минорский. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М., 1963, с. 49.

⁶⁹ Տե՛ս Ibn al-Athir, 7, էջ 140-142:

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 145:

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 58, 69-70:

⁷² Տե՛ս Miskawayh, Tajarib al-umam wa ta'arib al-himam, h. 5, Beirut, 2003, էջ 223-224; Ibn al-Athir, 7, էջ 140-141:

նաստան եւ ընդ աւանն Նախճաւան») ցույց է տալիս, որ այն տեղի է ունեցել Ատրպատականից, որտեղ այդ շրջանում իշխել են Լաշքարին ու Դայսամը: Հայտնի է, որ 938 թ. Ատրպատականին տիրացած Դայսամը բարեկամական հարաբերություններ ուներ Գագիկ Արծրունու հետ⁷³, որով բացառվում է արշավանքի՝ նրա իշխանության շրջանում տեղի ունենալը: Խնդիրն այն է, որ ճակատամարտում Վասպուրականի բանակից պարտություն կրած և Դվինում ապաստանած ներխուժողները հրաշքով փրկվեցին, քանի որ Գագիկ Արծրունին կամենում էր հրկիզել քաղաքը, բայց հետո հրաժարվեց նման հաշվեհարդարից: Այդպիսով՝ արշավանքի տեղի ունենալու ժամանակագրական շրջանակներն ամփոփվում են 937-938 թվականներով, երբ Ատրպատականում իշխում էր Լաշքարին: Փաստորեն, արշավանքը տեղի է ունեցել Ատրպատականում Լաշքարիի կարճատև իշխանության շրջանում և ղեկավարվել է, ամենայն հավանականությամբ, նրա զորապետներից մեկի կողմից, որի անունը բացահայտելն անհնար է: Ատրպատականի տիրակալը ցանկացել է Հայաստանը ենթարկել իր գերիշխանությանը և հասցրել է նույնիսկ ոստիկաններ ու հարկապահանջներ ուղարկել երկրի տարբեր կողմերը: Ամաիջականորեն Լաշքարիի կողմից ղեկավարվող 938 թ. ներխուժումը Վասպուրական կարող էր ուղղակիորեն կապված լինել Դվինի մոտակայքում Գագիկ Արծրունու բանակից իր զորքի կրած պարտության դիմաց հաշվեհարդար տեսնելու մտադրության հետ: Այս պարագայում հարկ է խոսել Ատրպատականի դեմ Գագիկ Արծրունու տարած խոշոր հաղթանակի մասին, որով ծանր իրադրությունը հանգուցալուծվեց նաև Աբասի համար:

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ Հայոց թագավոր Աբասի գահակալության առաջին շրջանում, բացի Աբասից, Հայաստանում գործունեություն էին ծավալում Հայոց երկու այլ թագավորներ ևս՝ Գագիկ Արծրունին և Աշոտ Շապուհյան Բագրատունին, որոնց առկայությամբ Աբասի դերակատարությունը Հայաստանում առաջնային չէր: Երբ 934 թ. Աշոտ Շապուհյանը վախճանվեց, Աբասը տիրացավ Այրարատում նրա տիրոջներին, որից հետո նրա հնարավորությունները մեծապես աճեցին: Ավելին, մի պահ սկսեցին համընկնել Աբաս Բագրատունու և Գագիկ Արծրունու շահերը, ինչի շնորհիվ աստիճանաբար ամրապնդվեցին Աբասի դիրքերը:

Բանալի բառեր – *Աբաս Բագրատունի, գահակալություն, թագադրություն, կաթողիկոս, Գագիկ Արծրունի, Աշոտ Շապուհյան, Մուֆլիհ, Սայֆ ալ-Դաուլա, Կարս, Այրարատ*

АРМАН ЕГИАЗАРЯН – *Первый период правления армянского царя Абаса.*
– Абас Багратуни занял престол в очень сложную историческую пору, когда в Ар-

⁷³ Տե՛ս **Miskawayh**, 5, էջ 165-166:

мении возникла ситуация двоецарствия: Гагик Арцруни был признан верховным правителем, тогда как Ашот Багратуни владел некоторыми районами в области Айрарат. В 934 г. после смерти Ашота Багратуни его владения перешли к Абасу, благодаря чему потенциал последнего заметно усилился, обеспечив ему возможность вмешиваться в дела соседей.

Ключевые слова: *Абас Багратуни, коронация, католикос, Гагик Арцруни, Муфлих, Сайф аль-Даула, Карс, Айрарат*

ARMAN YEGHIAZARYAN – *The First Period of the Reign of Armenian King Abas.* – Abas Bagratuni came to the throne in Armenia in the very difficult historical situation. At that time, another two "kings of Armenia" - Gagik Artsruni and Ashot Bagratuni were acting. Gagik Artsruni was recognized as the supreme ruler in Armenia while Ashot owned some areas in the Airarat province of the Great Armenia.

In 934 Ashot Bagratuni died and his domains passed to Abas. Thus, his potential was increased providing an opportunity to intervene in the affairs of neighboring states.

Key words: Abas Bagratuni, reign, coronation, Catholicos, Gagik Artsruni, Muflih, Sayf al-Daula, Kars, Airarat